

Accountantshonoraria in de jaarrekening

Wilfred Kevelam, Ralph ter Hoeven en Tristan Brouwer

SAMENVATTING In deze bijdrage presenteren we de resultaten van een empirisch onderzoek naar de kwaliteit van de toelichting op accountantshonoraria in de jaarverslaggeving over 2016. Uit het onderzoek blijkt dat de toelichting op accountantshonoraria over het algemeen vrij beknopt is. Veel ondernemingen presenteren wel de meest noodzakelijke cijfermatige informatie, zijnde de uitsplitsing van de accountantshonoraria. Een nadere toelichting op de gehanteerde methode van toerekenen van accountantshonoraria of de ontwikkeling in de hoogte en samenstelling van accountantshonoraria ontbreekt echter veelal. Gezien de maatschappelijke aandacht voor accountantshonoraria is verbetering in de toelichting volgens ons zeker mogelijk en wenselijk. Tevens is de ontwikkeling in de hoogte en samenstelling van accountantshonoraria over de periode 2012 tot en met 2016 geanalyseerd. We constateren dat het aandeel van honoraria voor controlewerkzaamheden in de totale accountantshonoraria sterk is gestegen ten opzichte van honoraria voor overige niet-controlewerkzaamheden. Dit verhoogt de gepercipieerde onafhankelijkheid van de accountant. Ons onderzoek toont voorts aan dat de gevolgen van accountantskantoorroulaties voor de hoogte van accountantshonoraria niet eenduidig zijn. Bij AEX-ondernemingen zien we dat een wisseling van accountant leidt tot een aanzienlijke daling van het accountantshonorarium, terwijl dit effect niet zichtbaar is bij AMX- en AScX-ondernemingen. Dit diffuse beeld is consistent met bestaande literatuur.

RELEVANTIE VOOR DE PRAKTIJK Relevante en duidelijke informatie over accountantshonoraria is van belang voor gebruikers van de jaarrekening om de onafhankelijkheid van de externe accountant te evalueren. In deze bijdrage gaan we in op de kwaliteit van de toelichting op accountantshonoraria en illustreren we deze kwaliteit met een aantal best practices. Ook beschrijven we de ontwikkeling in de hoogte van accountantshonoraria naar aanleiding van de verplichte accountantskantoorroulaties die in de periode 2013 tot en met 2016 hebben plaatsgevonden. Voor opstellers, controleurs en gebruikers van jaarrekeningen biedt deze bijdrage daarmee de nodige context om de kwaliteit van de toelichting op accountantshonoraria te analyseren, te verbeteren en trendmatigheden te ontdekken.

1 INLEIDING

In de academische literatuur is veel onderzoek gedaan naar accountantshonoraria. Hieraan liggen twee belangrijke onderzoeksdoelstellingen ten grondslag. Het

eerste doel is om de mate van concurrentie binnen de accountancysector te evalueren, mede in het licht van het beperkte aantal (internationale) aanbieders van accountantsdiensten. Zo hebben Boonzaaijer, Van der Lecq en Van Veldhuizen (2014) in een Nederlandse context de concurrentie-effecten van de verplichte accountantskantoorroulatie verkend en de implicaties daarvan voor de prijs en kwaliteit van controlediensten binnen de financiële sector onderzocht. Het tweede doel van onderzoek naar accountantshonoraria is om deze te relateren aan de onafhankelijkheid van de externe accountant. De hoogte van de vergoeding die de accountant ontvangt voor de controle van de jaarrekening en de verhouding tussen deze vergoeding en de vergoedingen voor overige niet-controlediensten geven immers inzicht in de gepercipieerde onafhankelijkheid van de accountant (DeFond, Raghunandan & Subramanyam, 2002) Als de accountant overige niet-controlediensten levert aan zijn cliënt in aanvulling op de controle van de jaarrekening, ontstaat er een hogere mate van economische verbondenheid tussen accountant en cliënt, hetgeen een bedreiging kan zijn voor de onafhankelijkheid van de accountant.

De implementatie van de verplichte accountantskantoorroulatie in de Europese Unie (EU) geeft wetenschappelijk onderzoek naar accountantshonoraria een nieuwe impuls. De verplichte accountantskantoorroulatie volgt uit de Europese Verordening (537/2014) die in april 2014 door het Europees Parlement en de Europese Raad is aangenomen. De Verordening is op 17 juni 2016 rechtsreeks in werking getreden in de Europese lidstaten en richt zich op de verbetering van de accountantscontrole bij organisaties van openbaar belang (OOB's). In dit kader introduceert de Verordening onder meer een verplichte accountantskantoorroulatie na maximaal tien aaneengesloten jaren. Hierbij geldt een overgangsregime tot uiterlijk 17 juni 2024. Vervolgens dient een afkoelingsperiode van minimaal vier jaar in acht te worden genomen. Voor de roulatie van de (persoonlijke) externe accountant geldt een maximaal aaneengesloten periode van vijf jaar.¹

Nederland liep overigens met het amendement-Van Vliet op de Wet op het accountantsberoep (Wab) al voor op de verplichte accountantskantoorroulatie. Dit wetsvoorstel werd eind 2012 in de Eerste Kamer aangenomen en verplichtte Nederlandse OOB's om voor

1 januari 2016 te wisselen van accountantskantoor. De door dit amendement aangepaste Wet toezicht accountantsorganisaties (Wta) schreef een maximale roulatie-termijn van acht jaar voor. Uiteindelijk zijn deze Nederlandse regels aangepast aan de in 2014 gepubliceerde Europese Verordening (537/2014), zoals hierboven geschetst. Het gevolg is echter wel dat een groot aantal Nederlandse OOB's al eerder van accountantskantoor gewisseld is dan strikt noodzakelijk onder de Europese Verordening. Deze roulaties hebben grotendeels in de boekjaren 2014 tot en met 2016 plaatsgevonden. Het boekjaar 2016 is derhalve het laatste jaar van een kortstondige periode waarin nagenoeg alle Nederlandse beursgenoteerde ondernemingen zijn gewisseld van accountant. Dit maakt dat de maatschappelijke aandacht voor de ontwikkeling van accountantshonoraria hoog is. De toelichting op deze accountantshonoraria in de jaarverslaggeving over 2016 is dan ook het object van ons onderzoek. Naast de kwaliteit van de toelichting op accountantshonoraria analyseren we ook de ontwikkeling in de hoogte en samenstelling van deze accountantshonoraria over de periode 2012 tot en met 2016. De centrale onderzoeksvraag hierbij is: wat is de kwaliteit van de toelichting ten aanzien van accountantshonoraria in de jaarverslaggeving over 2016 en welke ontwikkeling is waar te nemen in de hoogte en samenstelling van deze accountantshonoraria ten opzichte van voorgaande jaren?

Het vervolg van dit artikel is als volgt opgebouwd: in paragraaf 2 beschrijven we bestaande regelgeving omtrent de toelichting op accountantshonoraria. Hierbij schetsen we enkele achtergronden bij de wetsgeschiedenis en benoemen we onduidelijkheden ten aanzien van de huidige wettekst. Paragraaf 3 omvat het empirisch onderzoek. Allereerst beschrijven we de opzet van het onderzoek en de onderzoekspopulatie. Vervolgens presenteren we de resultaten van het empirisch onderzoek. We sluiten deze bijdrage af met enkele conclusies en een nabespreking.

2 Wet- en regelgeving met betrekking tot accountantshonoraria

Wetgeving omtrent de toelichting van accountantshonoraria vindt haar oorsprong in de implementatie van de door de Europese Raad en het Europees Parlement uitgebrachte Richtlijn 2006/43/EG (hierna: 'de Richtlijn') betreffende de wettelijke controles van jaarrekeningen en geconsolideerde jaarrekeningen. De Richtlijn vervangt de Achtste EEG-Richtlijn inzake de toelating van personen, belast met de wettelijke controle van jaarrekeningen en beoogt een veelheid van zaken rond de wettelijke controle van jaarrekeningen binnen de EU te harmoniseren. Zo worden er ten opzichte van de voorgaande Richtlijn verdergaande eisen gesteld aan de individuele accountant (in termen

van onafhankelijkheid en deskundigheid) en de accountantsorganisatie belast met de wettelijke controle van jaarrekeningen. Veel zaken die in de Richtlijn worden geregeld stemden al overeen met toenmalige Nederlandse wetgeving (vooral opgenomen in de Wet toezicht accountantsorganisaties, Wta). Maar een aantal zaken behoefde nog wel implementatie in de Nederlandse wet. Eén daarvan handelde over de transparantie van honoraria van accountants, vermeld in artikel 49 van de Richtlijn. Dit artikel, amendeerde de Vierde en Zevende EEG-Richtlijn² handelend over de (geconsolideerde) jaarrekening. De transparantie van accountantshonoraria wordt hiermee afgedwongen door een verplichte toelichting in zowel de vennootschappelijke als de geconsolideerde jaarrekening. De reden om hierover transparant te zijn wordt nadrukkelijk aangegeven in de Richtlijn zelf. Zo vermeldt de inleidende paragraaf 11 dat een bedreiging van de onafhankelijkheid van de accountant of zijn organisatie gelegen kan zijn in het verrichten van bijkomende niet-controlediensten en de hoogte van het ontvangen honorarium.

De verankering van de Europese Richtlijn in de Nederlandse wet heeft geleid tot toevoeging van artikel 382a in Titel 9 in Boek 2 BW (zie bijlage 1 voor de volledige tekst) dat op 28 juni 2008 in werking trad. Dat betekent dat in ieder geval vanaf boekjaar 2008 de vereiste toelichting over accountantshonoraria in de jaarrekening zou moeten zijn opgenomen.

Vanaf het moment van inwerkingtreding heeft dit wetsartikel tot vragen geleid (Dieleman, 2008; Langendijk & Speijcken, 2010; Langendijk, 2011). Een van deze vragen werd door de Minister tijdens de wetgeschiedenis al geadresseerd en handelde over de vraag welke honoraria feitelijk nu bedoeld zijn. Zijn deze nu gerelateerd aan werkzaamheden die door de accountants tijdens het boekjaar zijn verricht of dienen de kosten samenhangende met de controleopdracht van een boekjaar (ongeacht of de werkzaamheden gedurende het boekjaar zijn verricht) te worden toegelicht? De Minister merkt deze onduidelijkheid wel op³, maar heeft verzuimd deze door een duidelijke wettekst (of toelichting daarop) weg te nemen. De RJ heeft over de kwestie een separate Uiting uitgebracht (2013-16) omdat volgens de RJ bleek dat in de praktijk beide methodes werden toegepast. Na ontvangst van het bij de RJ ingediende commentaar bleek dat de laatstgenoemde methode (honoraria koppelen aan de controleopdracht ongeacht wanneer werkzaamheden hebben plaatsgevonden) een sterke voorkeur geniet.⁴ Vandaar dat de RJ de aanbeveling doet deze methode te hantieren. Daarnaast is aan RJ 390 een stellige uitspraak toegevoegd dat de rechtspersoon de gebruikte methode dient toe te lichten. De stellige uitspraak en aanbeveling hadden een ontwerp-status voor boekjaar 2015 en zijn ingegaan voor boekjaren aanvangend op of na 1

januari 2016. Uiteraard vormt dit aspect onderdeel van ons empirisch onderzoek.

Naast de toerekeningsvraag van het accountants-honorarium aan boekjaren, riep de wettekst een andere meer fundamentele onduidelijkheid op en wel die van de reikwijdte van de accountantsorganisatie zelf. De wettekst spreekt over de externe accountant en de accountantsorganisatie zoals genoemd in artikel 1 Wta. Het gaat hier dus om vergunninghoudende accountantsorganisaties die onder toezicht van de AFM vallen, zoals Deloitte Accountants B.V. Er is dus geen verplichting om de honoraria van *het netwerk* (Deloitte) van de accountantsorganisatie te vermelden. Ook is er geen verplichting om honoraria te vermelden voor diensten die zijn uitgevoerd door buitenlandse accountants van hetzelfde netwerk. Deze buitenlandse accountants vallen namelijk ook niet onder de definities van artikel 1 Wta. Er is verder geen verplichting om de honoraria van ondergeschikte accountantsnetwerken te vermelden.⁵

In het licht van de doelstelling van de wetgever, namelijk oordeelsvorming over de onafhankelijkheid van de accountant, is het opmerkelijk dat naar de letterlijke weergave van de wettekst er geen informatie hoeft te worden gegeven over de hierboven genoemde honoraria. Het bezwaar van te beperkte informatie over accountants-honoraria werd al snel onderkend en bracht het toenmalige NIVRA in februari 2009 tot publicatie van een niet-bindende NIVRA-Wijzer waarin de volgende aanbevolen wijze van vermelding van accountants-honoraria in de jaarrekening wordt gegeven:

De RJ heeft reeds in maart 2009 een brief aan de Minister gestuurd om erop aan te dringen de aanbeveling van het NIVRA door middel van een wetsaanpassing te honoreren. In tegenstelling tot de kleine reparaties van de hiervoor genoemde onduidelijkheden heeft de wetgever hieraan tot nu toe geen gehoor gegeven om voor ons niet te achterhalen redenen. We vermoeden dat de wetgever meent dat met een dergelijke aanpassing te veel wordt afgeweken van artikel 49 van de Richtlijn, maar dan zouden toch alleszins initiatieven kunnen worden ondernomen om dit artikel zelf aan te passen. Daar is tot op heden geen sprake van.

Overigens merken we op dat de term ‘andere niet-controlediensten’ in de genoemde tabel wel erg generiek is geformuleerd. In het kader van het oordeel van de onafhankelijkheid van de accountant is het uiteraard ook van belang dat inzicht wordt verkregen in de aard van deze overige werkzaamheden. Zo hebben de toenmalige organisaties NIVRA en NOVAA al in 2002⁶ een soortgelijke indeling als nu in artikel 382a is opgenomen voorgesteld, met dien verstande dat ook werd aan gegeven de categorie andere niet-controlediensten als volgt te specificeren:

- a. financiële informatietechnologie;
- b. interne controle;
- c. waardebeoordeling;
- d. rechtsbijstand; en
- e. werving van personeel.

Naar onze mening is het een gemiste kans dat deze onderverdeling niet in de Richtlijn en/of wettekst is opgenomen. Wel dient beseft te worden dat op grond van artikel 24b Wta een accountantsorganisatie die wettelijke controles verricht bij een OOB naast deze controlediensten geen andere werkzaamheden voor die organisatie en aan die organisatie gelieerde entiteiten mag verrichten. Artikel 24b Wta is overigens ingegaan per 1 januari 2013.⁷ Gezien het feit dat de door ons onderzochte beursorganisaties per definitie OOB's zijn, mag verwacht worden dat vanaf 2013 naast de wettelijke controle van de jaarrekening en mogelijk andere controleopdrachten relatief weinig honoraria voor andere vormen van dienstverlening worden vermeld. Desalniettemin blijft de verhouding tussen honoraria voor de controle van de jaarrekening versus andere (controle)opdrachten een interessant onderzoeksgebied vanwege de eerder genoemde bedreiging van de gepercipiëerde onafhankelijkheid van de controlerende accountant.

3 EMPIRISCH ONDERZOEK

3.1 Onderzoekspopzet en -populatie

De onderzoekspopulatie bestaat uit ondernemingen die ultimo 2016 zijn opgenomen in de Nederlandse AEX-, AMX- en AScX-indices. De totale onderzoekspopulatie bestaat derhalve uit 75 beursgenoteerde on-

Tabel 1 Aanbevolen wijze van vermelding van accountants-honoraria (bron: NIVRA-Wijzer 1)

	X Accountants	Overig X netwerk	Totaal X netwerk
Onderzoek van de jaarrekening			
Andere controleopdrachten			
Adviesdiensten op fiscaal terrein			
Andere niet-controlediensten			
Totaal			

ondernemingen. Tabel 2 geeft een aantal belangrijke kenmerken van de onderzoekspopulatie weer; voor een volledig overzicht van de onderzochte ondernemingen verwijzen we naar bijlage 2. Voor deze ondernemingen hebben wij de toelichting op de accountants honoraria in de jaarrekening 2016 geanalyseerd en beoordeeld. Voor ondernemingen met een gebroken boekjaar is de jaarrekening aangemerkt in het jaar van de publicatie. Dit houdt in dat een jaarrekening over het boekjaar 2015/2016 is meegenomen als een jaarrekening over 2016.

Tevens hebben wij de hoogte en ontwikkeling in accountants honoraria inzichtelijk gemaakt voor de periode 2012 tot en met 2016 (vijfjaarsperiode), op basis van de jaarrekeningen over deze periode. De uitkomsten van ons empirisch onderzoek presenteren wij in de volgende paragrafen.

3.2 Onderzoeksresultaten kwaliteit verslaggeving

Zoals gezegd, richten wij ons allereerst op de aard en omvang van de toelichting op accountants honoraria in de jaarverslaggeving 2016 om ons zo een oordeel te vormen over de kwaliteit van de toelichting. De belangrijkste uitkomsten zijn samengevat in tabel 3.

Alle onderzochte ondernemingen hebben een toelichting op de accountants honoraria in de zin van artikel 2:382a BW opgenomen in de jaarrekening 2016. Het merendeel van deze ondernemingen presenteert deze toelichting in tabelvorm (92%) en laat ook vergelijkende cijfers zien (99%). Verder vinden we in alle gevallen (100%) een vermelding van het honorarium voor de controle van de jaarrekening dat ten laste is gekomen van de rechtspersoon. Ook voor andere controleopdrachten wordt het honorarium veelal vermeld (91%). De vermelding van honoraria voor adviesdiensten op fiscaal terrein (72%) of voor andere niet-controlediensten (76%) zien we minder vaak terug in de jaarreke-

ningen. Bij het niet vermelden van deze honoraria is het ons niet expliciet duidelijk of dit type dienstverlening niet heeft plaatsgevonden in het boekjaar of dat de honoraria ten onrechte niet zijn vermeld. Om duidelijkheid te geven verdient het volgens ons aanbeveling om de totale tabel op te nemen; voor dienstverlening die niet heeft plaatsgevonden kan bij het honorarium dan 'EUR 0' of 'nihil' worden vermeld.

Een eerste voorbeeld van een toelichting op accountants honoraria is opgenomen in figuur 1 en betreft de jaarrekening van Philips. De toelichting is weliswaar niet opgesteld volgens de aanbevolen tabelvorm van NIVRA-Wijzer 1 (zie tabel 1), maar bevat toch een aantal positieve aspecten. In de toelichting komen de vier verschillende typen dienstverlening (controle jaarrekening, andere controleopdrachten, fiscale adviesdiensten en overige niet-controlediensten) expliciet terug. Er wordt zelfs een iets meer verfijnde uitsplitsing gemaakt, waarbij bijvoorbeeld voor de controle van de jaarrekening onderscheid wordt gemaakt tussen de geconsolideerde jaarrekening en de statutaire jaarrekening. Verder is positief dat de honoraria voor drie boekjaren worden vermeld; dit biedt inzicht in de ontwikkeling van de accountants honoraria over meerdere jaren. Tot slot mag duidelijk zijn dat het effect van artikel 24b Wta zich doet gelden in deze toelichting. Vergoedingen uit niet-controleopdrachtgerelateerde diensten zijn aanzienlijk afgenomen, waarbij wel opvalt dat de totale hoogte van het honorarium ten opzichte van 2014 redelijk stabiel is gebleven. De in 2015 geëntameerde afsplitsing van Philips Lighting uit de groep zal naar alle waarschijnlijkheid reden zijn van de aanzienlijke stijging van het honorarium uit hoofde van acquisitions and divestments in het boekjaar 2015.

Als we vervolgens de aard en inhoud van de toelichting nader beschouwen, zien we een wat wisselend beeld. Van de 75 ondernemingen geven er 55 (73%) aan of de

Tabel 2 Kenmerken van de onderzoekspopulatie eind 2016 in EUR '000

Index	Aantal onderzochte ondernemingen		Balanstotaal onderzochte ondernemingen	Omzet	Resultaat voor belasting
AEX	25	Gemiddelde	107.972.833	24.206.086	1.610.317
		Maximum	845.081.000	221.911.450	7.469.000
		Minimum	1.083.338	151.612	-2.039.200
AMX	25	Gemiddelde	8.789.824	3.279.172	195.862
		Maximum	76.396.800	24.846.000	838.000
		Minimum	587.569	89.469	-291.831
AScX	25	Gemiddelde	1.320.583	528.906	13.312
		Maximum	14.877.411	2.108.962	85.785
		Minimum	22.366	-	-103.802

Tabel 3 Kwaliteit van de toelichting op de accountants honoraria

Toelichting (n = 75)	2016			
	Ja	%	Nee	%
Vermeldt de rechtspersoon de in het boekjaar 2016 ten laste van de rechtspersoon gebrachte totale honoraria voor:				
– het onderzoek van de jaarrekening	75	100	0	0
– andere controleopdrachten	68	91	7	9
– adviesdiensten op fiscaal terrein	54	72	21	28
– andere niet-controlediensten	57	76	18	24
Worden bovenstaande gegevens in tabelvorm opgenomen en gepresenteerd?	69	92	6	8
Worden voor de bovenstaande gegevens ook de vergelijkende cijfers over het voorgaande boekjaar verstrekt?	74	99	1	1
Wordt toegelicht of de vermelde kosten betrekking hebben op alleen de externe accountant en zijn accountantsorganisatie, of dat alle honoraria van het betreffende netwerk van de accountantsorganisatie zijn opgenomen?	55	73	20	27
Worden cijfermatig zowel de honoraria voor de accountantsorganisatie zelf (bijv. PricewaterhouseCoopers Accountants N.V.) als de honoraria voor het gehele netwerk van de accountantsorganisatie benoemd?	42	56	33	44
Wordt in de toelichting van de jaarrekening uiteengezet welke methode van vermelding van de totale honoraria voor het onderzoek van de jaarrekening is gehanteerd?	20	27	55	73
Wordt toegelicht of de honoraria met betrekking tot dochtermaatschappijen en met betrekking tot andere maatschappijen waarvan de financiële gegevens worden meegeconsolideerd zijn begrepen in de opgave van de accountants honoraria?	36	48	39	52
Indien een materieel deel van de in de consolidatie begrepen dochtermaatschappijen door een andere externe accountant en accountantsorganisatie dan de in artikel 2:382a lid 1 BW bedoelde worden onderzocht, wordt van dit feit melding gemaakt en zijn de daaraan gerelateerde honoraria op vergelijkbare wijze in de toelichting opgenomen? (n = 55)	24	44	31	56
Wordt een kwalitatieve toelichting gegeven op de accountants honoraria?	27	36	48	64

vermelde accountants honoraria betrekking hebben op alleen de externe accountant en zijn accountantsorganisatie, of dat alle honoraria van het betreffende netwerk van de accountantsorganisatie zijn opgenomen. Hierbij presenteren 42 ondernemingen (56%) ook daadwerkelijk een cijfermatige uitsplitsing. Hierbij worden veelal twee kolommen gehanteerd, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen honoraria voor de accountantsorganisatie enerzijds en honoraria voor andere onderdelen binnen het netwerk van de accountantsorganisatie anderzijds. Het is gezien het belang van deze informatie opmerkelijk dat slechts iets meer dan de helft van de onderzochte ondernemingen deze uitsplitsing opneemt. Vergoedingen die niet aan de accountantsorganisatie zelf toekomen, maar bijvoorbeeld aan een gelieerde vestiging in het buitenland, kunnen evenzeer een bedreiging voor de onafhankelijkheid van de externe accountant vormen.

Een ander belangrijk element van de toelichting op accountants honoraria is de vermelding van de methode van toerekening zoals in de vorige paragraaf aangegeven. Dit is van belang omdat in de praktijk meerdere methodes gehanteerd worden en artikel 2:382a van het Burgerlijk Wetboek hier geen duidelijkheid biedt. Zoals vermeld in paragraaf 2.1, beveelt RJ 390 wel een specifieke methode aan, en wel om de vermelde accountants honoraria te koppelen aan de controleopdracht ongeacht wanneer werkzaamheden heb-

Figuur 1 Toelichting accountants honoraria; Philips, Jaarrekening 2016, p. 124

Audit fees

The table below shows the fees attributable to the fiscal years 2014, 2015 and 2016 for services rendered by the respective Group auditors.

Philips Group
Fees in millions of EUR
2014 - 2016

	2014	2015	2016
Audit fees	14.9	15.3	16.8
- consolidated financial statements	9.6	9.8	12.1
- statutory financial statements	5.3	5.5	4.7
Audit-related fees	3.9	4.9	2.3
- acquisitions and divestments	2.4	3.6	0.9
- sustainability assurance	0.6	0.6	0.7
- other	0.9	0.7	0.7
Tax fees	0.2	1.1	0.0
- tax compliance services	0.2	1.1	0.0
All other fees	0.0	0.0	0.0
- other	0.0	0.0	0.0
Fees¹⁾	19.0	21.3	19.1

¹⁾ Fees charged by the Dutch organization of the Philips Group auditor were EUR 9.8 million in 2016

ben plaatsgevonden. Tevens is in RJ 390 een stellige uitspraak opgenomen dat in ieder geval de gebruikte methode toegelicht dient te worden. Gezien het voorgaande is het opmerkelijk dat 55 van de 75 onderzochte ondernemingen (73%) niet vermelden welke metho-

Figuur 2 Toelichting accountantshonoraria; Fugro, Jaarrekening 2016, p. 179

9.18 Audit fees

With reference to Section 2:382a of the Netherlands Civil Code, the following fees for the financial year have been charged by EY (2015: KPMG) to the company and its subsidiaries:

(EUR x 1,000)	2016			2015		Total KPMG
	Ernst & Young Accountants LLP	Other EY network	Total EY	KPMG Accountants N.V.	Other KPMG network	
Statutory audit of financial statements	1,470	2,215	3,685	1,805	1,232	3,037
Other assurance services	–	86	86	–	31	31
Tax advisory services	–	902	902	–	43	43
Other non-audit services	–	72	72	–	–	–
Total	1,470	3,275	4,745	1,805	1,306	3,111

Tax advisory services primarily consist of tax compliance work. The majority of tax advisory fees incurred in 2016 relate to prior tax years. With the appointment of EY as auditor, the provision of non-assurance services is significantly reduced, in accordance with Fugro's global independence policy. Audit and (non-)audit related fees for the respective years are charged to the income statement on an accrual basis.

The fees paid for the above mentioned services, which are included in profit or loss of the consolidated financial statements in the line other expenses, are evaluated on a regular basis and in line with the market.

de van toerekenen is gehanteerd. Wij menen dat het (inmiddels) gangbaar is om de door de RJ aanbevolen methode te hanteren, maar ter voorkoming van onduidelijkheid is het volgens ons belangrijk dat dit wordt geëxpliciteerd in de toelichting. Figuur 2 bevat een voorbeeld uit de jaarrekening 2016 van Fugro waarin wel wordt toegelicht dat accountantshonoraria op basis van het toerekeningsprincipe (*accrual basis*) worden vermeld.

Vergelijkbaar met bovenstaande constatering, zien we ook dat ondernemingen slechts beperkt expliciteren of accountantshonoraria van dochtermaatschappijen en maatschappijen die worden meegeconsolideerd zijn begrepen in de vermelding van de accountantshonoraria in de geconsolideerde jaarrekening. Ook hier is het aantal jaarrekeningen waarin deze vermelding ontbreekt, namelijk 39 (52%), opvallend hoog. Het valt op dat ondernemingen die opgenomen zijn in de AEX deze toelichting vaker opnemen (60%) dan ondernemingen die opgenomen zijn in de AMX (52%) of ASxX (32%). Indien een materieel deel van de in de meegeconsolideerde dochtermaatschappijen door een andere externe accountant dan de accountant van de moedermaatschappij wordt gecontroleerd, verdient het aanbeveling om van dit feit melding te maken en de daaraan gerelateerde honoraria op vergelijkbare wijze in de toelichting op te nemen. Ook deze vermelding zien we relatief weinig expliciet terug in de jaarrekeningen, namelijk in 24 van de 55 jaarrekeningen (44%). Figuur 3 bevat een voorbeeld van de toelichting op ac-

countantshonoraria van ASML met een aantal positieve elementen. De toelichting bevat een duidelijke tabel, waarbij de honoraria voor de verschillende typen dienstverlening worden uitgesplitst. Tevens worden deze honoraria onderverdeeld naar de accountantsorganisatie zelf en het netwerk van de accountant. De toelichting bevat tevens een heel duidelijke omschrijving van de werkzaamheden die de accountant heeft verricht en die dus deel uitmaken van de honoraria. Uit de toelichting blijkt expliciet dat ook de werkzaamheden van de accountant voor statutaire doeleinden en voor wettelijke rapportages van dochtermaatschappijen zijn meegenomen.

Een ander voorbeeld is opgenomen in figuur 4, afkomstig uit de jaarrekening 2016 van Heineken. In deze toelichting wordt duidelijk benoemd dat de honoraria zowel betrekking hebben op controlewerkzaamheden voor de moeder- als voor dochtermaatschappijen. Daarnaast wordt toegelicht welke diensten zijn opgenomen onder de overige controlediensten ("Other audit services"). Ook wordt benoemd dat door de accountant weliswaar fiscale diensten en overige niet-controlediensten zijn verleend, maar dat dit is toegestaan op basis van lokale onafhankelijkheidsregulering. Tot slot meldt Heineken dat de vergelijkende cijfers voor accountantshonoraria zijn aangepast naar aanleiding van controlewerkzaamheden die in 2016 zijn afgerond, maar betrekking hadden op boekjaar 2015 (de jaarrekening 2015 laat een totaalbedrag van EUR 8,7 miljoen aan accountantshonoraria zien).

Figuur 3 Toelichting accountants honoraria; ASML, Jaarrekening 2016, p. 52-53

C. Principal Accountant Fees and Services

KPMG has served as our independent registered public accounting firm for the year ending December 31, 2016. The following table sets out the aggregate fees for professional audit services and other services rendered by KPMG and their member firms and/or affiliates in 2016:

Year ended December 31 (in thousands)	2016		Total EUR
	KPMG Accountants N.V. EUR	KPMG Network EUR	
Audit fees	1,269	307	1,576
Audit-related fees	100	–	100
Tax fees	–	–	–
Other fees	–	–	–
Principal accountant fees	1,369	307	1,676

Audit fees and audit-related fees

Audit fees primarily relate to the audit of the Financial Statements as set out in this Annual Report, our Statutory Annual Report, limited procedures on our quarterly results, certain agreed-upon procedures on the targets achieved in order for the RC to assess compliance with the Remuneration Policy and services related to our statutory and regulatory filings of our subsidiaries. Audit-related fees relate to sustainability assurance services and other permissible non-audit services.

The AC has approved the external audit plan and audit fees for the year 2016.

Deloitte has served independent registered public accounting firm for the year ending December 31, 2015. The following table sets out the aggregate fees for professional audit services and other services rendered by Deloitte and their member firms and/or affiliates in 2015:

Year ended December 31 (in thousands)	2015		Total EUR
	Deloitte Accountants B.V. EUR	Deloitte Network EUR	
Audit fees in relation to annual reports	1,323	–	1,323
Other audit fees	68	359	427
Tax fees	157	2	159
Principal accountant fees	1,548	361	1,909

Audit fees in relation to annual reports and other audit fees

Audit fees primarily relate to the audit of the Financial Statements as set out in this Annual Report, our Statutory Annual Report, limited procedures on our quarterly results, agreed upon procedures related to our Remuneration Report and services related to our statutory and regulatory filings and our subsidiaries.

Tax fees

The tax fees include tax compliance services and tax advisory services.

The AC monitors compliance with the Dutch and US rules on non-audit services provided by an independent registered public accounting firm, which outlines strict separation of audit and advisory services for Dutch public interest entities.

Al met al bevat deze ogenschijnlijk beknopte toelichting dus veel relevante informatie voor de gebruiker.

Tot slot hebben we geanalyseerd in welke mate ondernemingen een kwalitatieve toelichting opnemen op de ontwikkeling in de hoogte en/of samenstelling van accountants honoraria. Slechts 27 van de 75 ondernemingen (36%) neemt een dergelijke toelichting op. Ook hier geldt weer dat AEX-ondernemingen beter scoren

dan de overige onderzochte ondernemingen. Van de AEX-ondernemingen hebben 15 ondernemingen (60%) een kwalitatieve toelichting opgenomen op de ontwikkeling in accountants honoraria. Bij AMX- en AScX-ondernemingen ligt dit beduidend lager, van de 25 ondernemingen opgenomen in de AMX en AScX hebben maar zes AMX-ondernemingen (24%) en vijf AScX-ondernemingen (20%) een kwalitatieve toelichting op accountants honoraria opgenomen in hun jaarrekening.

Figuur 4 Toelichting accountantshonoraria; Heineken, Jaarrekening 2016, p. 132**39. Auditor fees**

Other expenses in the consolidated financial statements include EUR 9.8 million of fees in 2016 for services provided by Deloitte Accountants B.V. and its member firms and/or affiliates (2015: EUR 9.5 million). Fees for audit services include the audit of the financial statements of the Company and its subsidiaries. Fees for other audit services include review of interim financial statements, sustainability, subsidy and other audits. Fees for tax services include tax compliance and tax advice. Fees for other non-audit services include agreed-upon procedures and advisory services. Fees for tax and other non-audit services are related to the network outside the Netherlands and are in accordance with local independence regulation.

Comparative numbers have been revised for the effect of audit activities applicable to 2015 that have been finalised in 2016.

In millions of EUR	Deloitte	Deloitte	Other Deloitte	Other Deloitte	Total	
	Accountants B.V.	Accountants B.V.	member firms and affiliates	member firms and affiliates	2016	2015
	2016	2015	2016	2015	2016	2015
Audit of HEINEKEN and its subsidiaries	2.6	2.7	6.2	5.9	8.8	8.6
Other audit services	0.4	0.4	0.3	0.3	0.7	0.7
Tax services	–	–	0.1	0.2	0.1	0.2
Other non-audit services	–	–	0.2	–	0.2	–
Total	3.0	3.1	6.8	6.4	9.8	9.5

Alhoewel de toelichting op de accountantshonoraria voor verbetering vatbaar is, is er een kleine verbetering in kwaliteit zichtbaar als we onze resultaten vergelijken met de resultaten van Langendijk (2011). Langendijk vindt dat 49 van de 70 onderzochte beursgenoteerde ondernemingen (70%) netwerkinformatie geeft, waarvan 31 een cijfermatige uitsplitsing publiceren (44%). Wij vinden dat 55 van de 75 onderzochte ondernemingen (73%) netwerkinformatie geeft, waarvan 42 een cijfermatige uitsplitsing publiceren (56%). Daarnaast vermeldt Langendijk dat maar 1% van de ondernemingen een toelichting geeft op hoogte of ontwikkeling van de accountantshonoraria, terwijl dat in onze onderzoekspopulatie 36% is. Verdere vergelijkingen zijn moeilijk te maken omdat Langendijk geen uitsplitsing maakt tussen beursgenoteerde ondernemingen en niet-beursgenoteerde ondernemingen.

3.3 Onderzoeksresultaten ontwikkeling accountantshonoraria

In deze paragraaf gaan we nader in op de ontwikkeling in de hoogte van de accountantshonoraria. Tabel 4 bevat een totaaloverzicht van de hoogte en samenstelling van de accountantshonoraria voor 2016, uitgesplitst naar ondernemingen per index (AEX, AMX, AScX). In totaal is er in 2016 bijna EUR 329 miljoen aan accountantshonoraria betaald door de 75 beursgenoteerde ondernemingen. Logischerwijs heeft het grootste deel van dit bedrag, namelijk EUR 255 miljoen, betrekking op ondernemingen opgenomen in de AEX. Dit zijn grotere en (veelal) meer complexe ondernemingen, wat zich weerspiegelt in hogere accountantshonoraria. Het is ook interessant te bezien op welke diensten van de accountant de honoraria betrekking hebben. Uit tabel 4 blijkt dat de accountantshonoraria in grote mate be-

trekking hebben op het onderzoek (ofwel de controle) van de jaarrekening. Voor ondernemingen in de AEX en AMX is dit zelfs bijna 90% van de totale accountantshonoraria. Voor AScX-ondernemingen ligt dit percentage wat lager (74%). Het procentuele aandeel van honoraria voor fiscale dienstverlening en andere niet-controlediensten, van AEX-ondernemingen, ten opzichte van de totale accountantshonoraria is met 1% respectievelijk 2% laag te noemen. Deze percentages stijgen naar respectievelijk 3% en 1% voor AMX-ondernemingen en naar 4% en 4% voor AScX-ondernemingen. De percentages zijn nog steeds laag te noemen en de absolute bedragen zijn ook laag, zoals te zien is in tabel 4.

In onze populatie zijn 62 ondernemingen opgenomen die over de periode 2012 tot en met 2016 aan de beursgenoteerd stonden. Voor deze ondernemingen is inzichtelijk gemaakt welke ontwikkeling is waar te nemen in de hoogte en samenstelling van de accountantshonoraria over deze onderzoeksperiode. Uit tabel 5 blijkt dat de gemiddelde honoraria voor accountantsdiensten zijn afgenomen van ongeveer EUR 5,0 miljoen in 2012 tot ongeveer EUR 4,5 miljoen in 2016 voor de betreffende 62 ondernemingen. Dit is een daling van ruim 11% over een periode van vijf jaar. Uit tabel 5 is verder op te maken dat de kosten van het onderzoek van de jaarrekening schommelen rond een gemiddelde van EUR 3,9 miljoen. Het verschil tussen 2012 en 2016 is zeker niet opmerkelijk te noemen (3% stijging). De daling van de gemiddelde honoraria wordt vooral veroorzaakt door een grote reductie van de honoraria van alle overige diensten die door de controlerende accountant worden verleend. Voor de con-

Tabel 4 Samenstelling accountants-honorarium 2016 in EUR '000

Hoogte accountants-honorarium 2016 (n = 75)		AEX		AMX		AScX		Totaal	
		Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%
Onderzoek van de jaarrekening	Gemiddelde	9.133	89	2.021	89	517	74	11.671	89
	Maximum	46.550		5.900		1.857			
	Minimum	515		118		69			
Andere controleopdrachten	Gemiddelde	785	8	147	7	127	18	1.059	8
	Maximum	3.000		900		879			
	Minimum	-		-		-			
Adviesdiensten op fiscaal terrein	Gemiddelde	68	1	65	3	28	4	161	1
	Maximum	472		902		304			
	Minimum	-		-		-			
Andere niet-controlediensten	Gemiddelde	217	2	27	1	24	4	268	2
	Maximum	2.600		191		444			
	Minimum	-		-		-			
Totaal		10.203	100	2.260	100	696	100	13.159	100

Tabel 5 Ontwikkeling accountants-honoraria 2012-2016 in EUR '000

Hoogte accountants-honoraria (n=62)		2016		2015		2014		2013		2012	
		Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%
Onderzoek van de jaarrekening	Gemiddelde	4.003	90	3.858	87	4.022	85	3.731	79	3.895	77
	Maximum	46.550		47.430		41.500		33.580		34.960	
	Minimum	115		115		80		80		85	
Andere controleopdrachten	Gemiddelde	307	7	359	8	356	7	491	10	610	12
	Maximum	3.000		2.300		3.900		4.500		8.000	
	Minimum	-		-		-		-		-	
Adviesdiensten op fiscaal terrein	Gemiddelde	56	1	116	3	290	6	351	8	332	7
	Maximum	902		1.224		4.400		3.200		4.000	
	Minimum	-		-		-		-		-	
Andere niet-controlediensten	Gemiddelde	104	2	88	2	83	2	148	3	202	4
	Maximum	2.600		2.700		1.000		1.400		2.214	
	Minimum	-		-		-		-		-	
Totaal		4.470	100	4.421	100	4.751	100	4.721	100	5.039	100

trolerende accountant van een beursgenoteerde onderneming geldt in toenemende mate een exclusieve gerichtheid op de controle van de jaarrekening. De effecten van de implementatie van artikel 24b van de Wta per 1 januari 2013 (zie paragraaf 2.2) doen zich nadrukkelijk gelden.

Hieruit volgt uiteraard dat de relatieve omvang van de

honoraria voor het onderzoek (controle) van de jaarrekening ten opzichte van het totaal een sterk stijgend beeld laat zien. In 2012 had 77% van de totale accountants-honoraria betrekking op de controle van de jaarrekening, in 2016 is dit percentage gestegen tot 90. We kunnen op basis van deze empirische data concluderen dat het beoogde doel van de wetgever, namelijk het

waarborgen van de gepercipieerde onafhankelijkheid van de accountant, is gerealiseerd omdat het onderzoek van de jaarrekening een steeds groter deel van het totale accountantshonorarium uitmaakt. Dit betekent dat diensten naast de jaarrekeningcontrole verminderen, waardoor de accountant minder belangen hoeft mee te wegen in zijn oordeel omtrent de jaarrekening. In bijlage 3 is een uitsplitsing gemaakt naar index en wat opvalt, is dat de verhouding in de vergoeding voor de controle van de jaarrekening ten opzichte van de totale accountantshonoraria het hoogst is bij AEX-ondernemingen (90%) en het laagst bij AScX-ondernemingen (80%). Dit indiceert dat de governancecommissie (bijvoorbeeld het audit committee) van AEX-ondernemingen hier strenger op toezien dan die bij de kleinere beursondernemingen. Ook is mogelijk dat de accountantsorganisaties zelf voorzichtiger zijn om overige diensten bij AEX-ondernemingen aan te bieden (ook al is het toegestaan), gezien de maatschappelijke aandacht voor deze ondernemingen. We achten de eerste reden het meest plausibel, gegeven het stringente ‘independence-beleid’ dat audit committees voor hun controlerend accountant hebben geformuleerd. Een illustratie hiervan is ook opgenomen in figuur 2.

Als laatste onderdeel van ons empirisch onderzoek beschouwen we de effecten van accountantskantoorrotaties op de accountantsshonoraria. Tabel 6 laat zien dat de accountantskantoorrotaties voornamelijk in de boekjaren 2014, 2015 en 2016 hebben plaatsgevonden. Vooral in boekjaar 2016 hebben veel rotaties plaatsgevonden (25). Zoals in de inleiding aangegeven, is dit het resultaat van het aan het eind van 2012 aangenomen amendement Van Vliet dat Nederlandse OOB's dwong om uiterlijk 1 januari 2016 een nieuwe accountant te benoemen. Overigens blijkt uit de evaluatie van de jaarverslagen en aandeelhoudersvergaderingen die Eumedion (2017) heeft uitgevoerd dat 23 beursgenoteerde ondernemingen van accountant zijn gewisseld in 2016. Het verschil met de 25 ondernemingen uit ons empirisch onderzoek wordt waarschijnlijk veroorzaakt door een verschillende verwerkingwijze van twee ondernemingen die een gebroken boekjaar kennen. Gecorrigeerd voor dit effect zijn de onderzoeksresultaten dus consistent met elkaar.

Tabellen 7 en 8 illustreren de effecten van de accountantskantoorrotaties in de boekjaren 2016 en 2015 op de hoogte van de accountantsshonoraria. Uit het onderzoek blijkt dat de accountantsshonoraria voor AEX-ondernemingen in het eerste jaar na de accountantskantoorrotaties lager zijn dan het voorgaande jaar terwijl de accountantsshonoraria van ondernemingen die niet wisselen van accountant stijgt. Dit effect is zichtbaar in zowel boekjaar 2016 (25 accountantskantoorrotaties) als boekjaar 2015 (15 accountantskantoorrotaties). Uit de resultaten blijkt duidelijk dat de procentuele daling in 2015 sterker is dan in 2016.

Opvallend is dat de accountantskantoorrotaties zorgen voor een daling van de accountantsshonoraria bij AEX-ondernemingen, maar dit effect is niet zichtbaar bij ondernemingen opgenomen in de AMX en AScX. Integendeel, bij deze ondernemingen zien we zowel in 2016 als 2015 een stijging van de honoraria na een accountantskantoorrotatie. Tabel 8 geeft een verdere verduidelijking. Te zien is dat bij het merendeel van de AEX-ondernemingen (bij 12 van de 16 ondernemingen) de accountantsshonoraria dalen na een accountantsrotatie in 2016 en 2015. Bij ondernemingen die opgenomen zijn in de AMX en AScX zien we juist meer ondernemingen waarbij de accountantsshonoraria stijgen na een rotatie in 2016 of 2015. Dit fenomeen duiden wij als het ‘trophy client’-effect. Accountantskantoren zijn bereid een hogere ‘korting’ te geven op accountantsshonoraria om grote klanten aan zich te binden. Dit is immers goed voor de reputatie van een accountantskantoor. Een portfolio met aansprekende controlecliënten heeft ook een positieve invloed op de aantrekkelijkheid van accountantskantoren als werkgever. Daarnaast bieden grote controleklanten uiteraard schaal- en capaciteitsvoordelen. Het is voor ons niet mogelijk een eenduidige verklaring voor deze daling te geven. Overige verklaringen kunnen gelegen zijn in de ‘scoping’ van de auditdiensten. Na een kantoorrotatie kan er sprake zijn van een beperktere scope van de controle.⁸

Het door ons waargenomen effect wordt in de literatuur bevestigd door Köhler en Ratzinger (2012). Zij vinden geen empirisch bewijs voor een significante verlaging van accountantsshonoraria na een accountantskantoorrotatie bij kleinere ondernemingen, maar wel empirisch bewijs voor grotere ondernemingen.

Tabel 6 Kantoorrotatie uitgesplitst naar boekjaar

Aantal rotaties per boekjaar (n = 75)	2016	2015	2014	2013	2012
AEX	9	7	4	0	0
AMX	10	5	2	0	0
AScX	6	3	5	1	0
Totaal	25	15	11	1	0

Tabel 7 Effect accountantskantoorrotatie op accountantshonoraria

Effect kantoorrotatie op audit fee (n = 25)	2016	2015	Effect t.o.v. voorgaand jaar	Procentueel effect
AEX	13.013	13.520	-507	-4%
AMX	1.647	1.459	188	13%
AScX	606	530	76	14%
Totaal	15.265	15.509	-243	-2%
Effect kantoorrotatie op audit fee (n = 15)	2015	2014	Effect t.o.v. voorgaand jaar	Procentueel effect
AEX	3.512	4.779	-1.267	-27%
AMX	1.140	938	203	22%
AScX	332	302	30	10%
Totaal	4.985	6.018	-1.034	-17%

Tabel 8 Effect accountantskantoorrotatie op accountantshonoraria in aantallen

Effect kantoorrotatie 2016 (n = 25)	<-10% (daling honorarium)	-10% tot 0% (daling honorarium)	0% tot 10% (stijging honorarium)	> 10% (stijging honorarium)
AEX	2	4	2	1
AMX	3	1	1	5
AScX	2	1	1	2
Totaal aantal ondernemingen	7	6	4	8
Effect kantoorrotatie 2015 (n = 15)	<-10% (daling honorarium)	-10% tot 0% (daling honorarium)	0% tot 10% (stijging honorarium)	> 10% (stijging honorarium)
AEX	6	0	1	0
AMX	1	1	0	3
AScX	0	1	1	1
Totaal aantal ondernemingen	7	2	2	4

De resultaten van ons onderzoek tonen samenvattend geen eenduidig beeld over de effecten van een accountantskantoorrotatie op de accountantshonoraria. Dit wisselende beeld uit de resultaten is consistent met resultaten uit eerder academisch onderzoek. Verschillende onderzoeken tonen aan dat honoraria na accountantskantoorrotatie dalen (zie onder andere Ettredge & Greenberg, 1990; Köhler et al., 2010), terwijl andere onderzoeken dit effect niet vinden (Bigus & Zimmermann, 2009; Langendijk, 2011). Dit wisselende beeld volgt ook uit de metastudie uitgevoerd door Hay, Knechel en Wong (2006).

We merken ten slotte op dat de uitkomsten van bovengenoemde onderzoeken sterk verschillen qua onderzoekspopulatie en onderzoeksperiode en -duur, hetgeen waarschijnlijk mede ten grondslag ligt aan de diffuse resultaten van de gerefereerde onderzoeken. Bij de interpretatie van de onderzoeksresultaten dient hier

op zorgvuldige wijze rekening mee te worden gehouden.

4 CONCLUSIE EN NABESCHOUWING

We kunnen stellen dat veel ondernemingen over het algemeen de uitsplitsing van de accountantshonoraria maken, wat de belangrijkste informatie is in de toelichting van het accountantshonoraria. Echter is de toelichting op de ontwikkeling en hoogte van de accountantshonoraria veelal summier. Daardoor is de informatie niet eenduidig te interpreteren en ook moeilijk te vergelijken met informatie van andere ondernemingen. Om de informatie over accountantshonoraria goed te interpreteren is het noodzakelijk te weten of deze betrekking heeft op alleen de accountantsorganisatie of ook op het netwerk van de accountantsorganisatie, of de honoraria met betrekking tot dochtermaatschappijen zijn inbegrepen en

welke methode van toerekening van de accountants-honoraria is gehanteerd. Ook achten we nadere informatie over de aard van de verleende diensten van belang voor de belegger. Indien de governanceorganen een onafhankelijkheidsbeleid hebben ingevoerd met betrekking tot de controlerende accountant, raden wij aan dit ook te vermelden. Het zijn juist deze aspecten die veelal ontbreken in de toelichting en dat doet afbreuk aan de informatiewaarde van de toelichting voor gebruikers van de jaarrekening. Gezien de maatschappelijke aandacht voor accountants-honoraria is verbetering in de toelichting volgens ons dan ook zeker mogelijk en wenselijk.

Wat betreft de ontwikkeling van de honoraria valt op dat de totale honoraria voor accountantsdiensten zijn afgenomen van EUR 312 miljoen in 2012 tot EUR 277 miljoen in 2016 voor de 62 onderzochte ondernemingen. Dit effect is toe te schrijven aan de afname van de honoraria van overige diensten die het accountantskantoor naast de controleopdracht in rekening brengt. Een controlerende accountant is in zeer overwegende mate een 'audit only'-dienstverlener geworden. Het effect van wetgeving is duidelijk zichtbaar in deze trend. Het meest opmerkelijk is toch wel het 'trophy client'-effect: het fenomeen dat honoraria dalen bij een kantoorwisseling van een (zeer) grote controlecliënt. Ook hier is weer voorzichtigheid geboden in de analyse, want het bereik van de accountantscontrole (scope) kan zijn ingeperkt waardoor de vergelijkingsbasis over de jaren wegvalt. Uit onze eigen waarneming valt echter niet te ontkennen dat het 'trophy client'-effect ook bij gelijke scoping aanwezig is. Hier zijn dan ook plausibele verklaringen voor te geven. In Nederland is de spoeling immers dun en controleopdrachten van zeer grote ondernemingen zijn gewild bij de vier grote accountantsorganisaties. Daarbij speelt in Nederland ook mee dat binnen de sectoren slechts enkele grote spelers acteren. Een voorbeeld zijn de drie grootbanken in Nederland (ABN AMRO, ING en Rabobank). Verliest een kantoor een grootbank door de verplichte rotatie dan is het evident dat dit kantoor de controleopdracht van een andere grootbank graag wil winnen. Al is het alleen maar om de grote investeringen in sector-specifieke kennis te behouden. Hier speelt uiteraard ook mee dat het winnen van grote controlecliënten van betekenis is voor de aantrekkelijkheid van het kantoor op de arbeidsmarkt. De vraag is uiteraard of de kwaliteit van de audits door deze ontwikkeling in gevaar wordt gebracht; lagere budgetten betekenen immers ook min-

der controle-uren. Ook hier past ons weer bescheidenheid in de gevolgtrekkingen, omdat wij dit niet kunnen uitmaken in de door ons verzamelde gegevens.

Wat de vergelijkbaarheid van honoraria betreft, is het spijtig dat ondanks de veelstemmige kritiek op de wettekst vanuit de literatuur en het specifieke verzoek van de RJ, de Nederlandse wetgever de toelichtingseisen op de accountants-honoraria niet wil uitbreiden naar het gehele netwerk of netwerken die betrokken zijn bij de controle van de jaarrekening. Natuurlijk spelen hier overwegingen van administratieve lastenverzwaring mee en kan de weigering van de Nederlandse wetgever niet los worden gezien van de Europese Richtlijn. Echter, gezien het doel van de wetgever (het transparant maken van bedreigingen van de onafhankelijkheid van de accountant) zou een uitbreiding tot een drietal kolommen volgens ons toch proportioneel genoemd kunnen worden. Daarbij speelt mee dat de informatie toch alleszins eenvoudig te verzamelen zou moeten zijn (honoraria betaald aan netwerk X). Het laat zien dat een lobby voor een hogere kwaliteit van de wet niet vroeg genoeg kan beginnen. In dit geval al tijdens de totstandkoming van de Richtlijn 2006/43/EG door de Europese koepelorganisaties van bijvoorbeeld accountants en beleggers.

Naast de wetgever kan natuurlijk ook de 'markt' zelf een steentje bijdragen aan het verhogen van de verslaggevingskwaliteit ten aanzien van accountants-honoraria. Te denken valt aan vragen van organisaties die voor de belangen van beleggers opkomen. Door kritisch te zijn op hoogte en samenstelling van accountants-honoraria en relevante vragen te stellen tijdens bijvoorbeeld de algemene vergadering van aandeelhouders (AvA) of analistenbijeenkomsten krijgt het onderwerp vanzelf meer prioriteit. We hopen dat dit artikel aan deze kritische reflectie zal bijdragen. ■

Drs. W. (Wilfred) Kevelam RA is Senior Manager bij KPMG Financial Services (Utrecht) en als universitair docent Externe Verslaggeving verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Prof. dr. R.L. (Ralph) ter Hoeven RA is partner op het vaktechnisch centrum van Deloitte Accountants en als hoogleraar Externe Verslaggeving verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

T.L. (Tristan) Brouwer MSc is student aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Noten

- 1 De maximale termijn voor de externe accountant is opgenomen in artikel 24 van de Wet toezicht accountantsorganisaties.
- 2 Richtlijn 78/660/EEG en Richtlijn 83/349/EEG.
- 3 TK 31 270, nr. 3, p. 26.
- 4 RJ-Uiting 2013-16, ten geleide.
- 5 Ondergeschikte accountantsorganisaties zijn organisaties die een deel van de controle verrichten van een concern, waarbij de accountantsorganisatie die de groep controleert de eindverantwoordelijkheid heeft voor de controle van de groepsjaarrekening.
- 6 NIVRA en NOvAA (2002), Nadere voorschriften inzake onafhankelijkheid van de accountant.
- 7 We gaan gezien het bestek van dit artikel niet nader in op wijzigingen die nadien zijn doorgevoerd in dit artikel.
- 8 Dat wil zeggen het doen uitvoeren van audits van lokale groepsonderdelen door lokale, niet

aan de groepsaccountant verbonden accountantskantoren, respectievelijk het doen uitvoeren van statutaire audits door lokale, niet aan de groepsaccountant verbonden, accountantskantoren. Een wisseling van groepsaccountant is vaak ook aanleiding om deze scope van werkzaamheden van de groepsaccountant te herzien en het netwerk van de groepsaccountant bijvoorbeeld alleen voor de consolidatie significante entiteiten in te zetten.

Literatuur

- Bigus, J., & Zimmermann, R.C. (2008). Non-audit fees, market leaders and concentration in the German audit market: a descriptive analysis. *International Journal of Auditing*, 12(3): 159-179.
- Boonzaaijer, K.H., Lecq, S.G. van der, & Veldhuizen, S. van (2014). Verplichte kantoorroulatie in de financiële sector. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 88(9): 330-340.
- DeFond, M. L., Raghunandan, K., & Subramanyam, K. R. (2002). Do non-audit service fees impair auditor independence? Evidence from going concern audit opinions. *Journal of accounting research*, 40(4): 1247-1274.
- Dieleman, A. (2008). Regelgeving mist doel door formulering wettekst. *Accountancy-nieuws*, 2008/19: 42-43.
- Ettredge, M., & Greenberg, R. (1990). Determinants of fee cutting on initial audit engagements. *Journal of Accounting Research*, 28(1): 198-210.
- Eumedion (2017). *Evaluation of the 2017 AGM season*. Geraadpleegd op <https://www.eumedion.nl/nl/public/kennisbank/ava-evaluaties/2017-ava-evaluatie.pdf>.
- Hay, D.C., Knechel, W.R., & Wong, N. (2006). Audit fees: a meta-analysis of the effect of supply and demand attributes. *Contemporary Accounting Research*, 23(1): 141-191.
- Köhler, A.G., Marten, K.U., Ratzinger-Sakel, N., & Wagner, M. (2010). Prüfungshonorare in Deutschland: Determinanten und Implikationen. *Zeitschrift für Betriebswirtschaft*, 80(1): 5-29.
- Köhler, A.G., & Ratzinger-Sakel, N. (2012). Audit and non-audit fees in Germany, the impact of audit market characteristics. *Schmalenbach Business Review*, 64: 281-307.
- Langendijk, H. (2011). De toelichting omtrent het accountantsshonorarium in de jaarrekening. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 85: 37-51.
- Langendijk, H., & Speijcken, J. (2010). Een onderzoek naar de kwaliteit van de toelichting van het accountantsshonorarium in de jaarrekening van grote Nederlandse bv's en nv's. In A.B. Hoogenboom, M. Pheijffer & L. Paape (redactie), *Accountancy in beweging* (pp. 101-119). Den Haag: Boom Juridische Uitgeverij.
- NIVRA en NOvAA (2002). Nadere voorschriften inzake onafhankelijkheid van de accountant, Amsterdam en Den Haag: NIVRA en NOvAA.
- NIVRA (2009). *Vermelding accountantsshonorarium in de jaarrekening*. NIVRA-Wijzer 1, Amsterdam: NIVRA.
- RJ Raad voor de Jaarverslaggeving (2013). RJ-Uiting 2013-16. *Vermelding accountantsshonoraria*. Amsterdam: RJ. Geraadpleegd op <https://www.rjnet.nl/Documents/Uitingen%202013/RJ-Uiting%202013-16%20Vermelding%20Accountantsshonoraria.pdf>.

Bijlage 1 Volledige tekst artikel 2:382a BW

1. Opgegeven worden de in het boekjaar ten laste van de rechtspersoon gebrachte totale honoraria voor het onderzoek van de jaarrekening, totale honoraria voor andere controleopdrachten, totale honoraria voor adviesdiensten op fiscaal terrein en totale honoraria voor andere niet-controlediensten, uitgevoerd door de externe accountant en de accountantsorganisatie, genoemd in artikel 1, eerste lid, onder a en e, van de Wet toezicht accountantsorganisaties.
2. Indien de rechtspersoon dochtermaatschappijen heeft of de financiële gegevens van andere maatschappijen consolideert, worden de honoraria die in het boekjaar te hunnen laste zijn gebracht, in de opgave begrepen.
3. De honoraria hoeven niet opgegeven te worden door een rechtspersoon waarvan de financiële gegevens zijn geconsolideerd in een geconsolideerde jaarrekening waarop krachtens het toepasselijke recht de verordening van het Europees Parlement en de Raad betreffende de toepassing van internationale standaarden voor jaarrekeningen of richtlijn 2013/34/EU van het Europees Parlement en de Raad van 26 juni 2013 betreffende de jaarlijkse financiële overzichten, geconsolideerde financiële overzichten en aanverwante verslagen van bepaalde ondernemingsvormen, tot wijziging van richtlijn 2006/43/EG van het Europees Parlement en de Raad en tot intrekking van richtlijnen 78/660/EEG en 83/349/EEG van de Raad (PbEU 2013, L 182) van toepassing is, mits de in lid 1 bedoelde honoraria in de toelichting van die geconsolideerde jaarrekening worden vermeld.

BIJLAGE 2 ONDERZOEKSPOPULATIE

Genoteerd op de	Onderneming	Genoteerd op de	Onderneming
AEX	Aalberts	AMX	IMCD
AEX	ABN AMRO	AMX	Intertrust
AEX	AEGON	AMX	OCI
AEX	Ahold Delhaize	AMX	Philips Lighting
AEX	Akzo Nobel	AMX	PostNL
AEX	Altice	AMX	Refresco Gerber
AEX	Arcelor Mittal	AMX	Sligro
AEX	ASM	AMX	TKH Group
AEX	Boskalis	AMX	TomTom
AEX	DSM	AMX	VastNed
AEX	Galapagos	AMX	WDP
AEX	Gemalto	AMX	Wereldhave
AEX	Heineken	AScX	Accell
AEX	ING	AScX	AMG
AEX	KPN	AScX	Amsterdam Commodities
AEX	NN Group	AScX	Basic-Fit
AEX	Philips	AScX	Beter Bed
AEX	Randstad	AScX	Binckbank
AEX	RELX Group	AScX	Brunel
AEX	SBN Offshore	AScX	Fagron
AEX	Shell	AScX	ForFarmers
AEX	Unibail-Rodamco	AScX	Heijmans
AEX	Unilever	AScX	ICT Automatisering
AEX	Vopak	AScX	Kas Bank
AEX	Wolters Kluwer	AScX	Kendrion
AMX	Air France-KLM	AScX	Kiadis Pharma
AMX	Aperam	AScX	Lucas Bols
AMX	Arcadis	AScX	Nedap
AMX	ASMI	AScX	Nieuwe Steen
AMX	ASR Nederland	AScX	Ordina
AMX	BAM	AScX	Probiodrug
AMX	Besi	AScX	Sif Holding
AMX	Corbion	AScX	Stern Groep
AMX	Delta Lloyd Groep	AScX	Takeaway.com
AMX	Eurocomm Prop	AScX	Telegraaf Media Groep
AMX	Flow Traders	AScX	Van Lanschot
AMX	Fugro	AScX	Wessanen
AMX	Grandvision		

BIJLAGE 3 UITSPLITSING AEX, AMX EN ASCX ACCOUNTANTSHONORARIA IN EUR '000

AEX (n = 22)		2016		2015		2014		2013		2012	
		Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%
Onderzoek van de jaarrekening	Gemiddelde	9.083	90	8.836	88	9.417	85	8.547	80	8.884	78
	Maximum	46.550		47.430		41.500		33.580		34.960	
	Minimum	515		280		121		200		200	
Andere controleopdrachten	Gemiddelde	647	6	723	7	764	7	1.094	10	1.452	13
	Maximum	3.000		2.300		3.900		4.500		8.000	
	Minimum	-		-		-		10		-	
Adviesdiensten op fiscaal terrein	Gemiddelde	74	1	274	3	706	6	776	7	746	6
	Maximum	472		1.224		4.400		3.200		4.000	
	Minimum	-		-		-		-		-	
Andere niet-controlediensten	Gemiddelde	246	3	195	2	160	2	293	3	359	3
	Maximum	2.600		2.700		1.000		1.400		2.214	
	Minimum	-		-		-		-		-	
Totaal		10.050	100	10.028	100	11.047	100	10.710	100	11.441	100
AMX (n = 20)		2016		2015		2014		2013		2012	
		Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%
Onderzoek van de jaarrekening	Gemiddelde	1.819	89	1.680	85	1.594	83	1.674	77	1.749	79
	Maximum	5.900		7.000		7.500		7.400		7.600	
	Minimum	118		115		103		99		98	
Andere controleopdrachten	Gemiddelde	133	6	236	12	192	10	240	11	208	9
	Maximum	900		911		809		842		1.100	
	Minimum	-		-		-		-		-	
Adviesdiensten op fiscaal terrein	Gemiddelde	72	4	46	2	94	5	186	8	158	7
	Maximum	902		372		800		1.600		700	
	Minimum	-		-		-		-		-	
Andere niet-controlediensten	Gemiddelde	25	1	20	1	37	2	87	4	112	5
	Maximum	191		211		421		700		519	
	Minimum	-		-		-		-		-	
Totaal		2.049	100	1.982	100	1.917	100	2.187	100	2.227	100

AScX (n = 20)		2016		2015		2014		2013		2012	
		Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%	Bedrag	%
Onderzoek van de jaarrekening	Gemiddelde	599	80	561	80	517	78	491	74	553	68
	Maximum	1.857		1.410		1.516		1.851		1.851	
	Minimum	115		125		80		80		85	
Andere controleopdrachten	Gemiddelde	106	14	83	12	72	11	78	12	86	11
	Maximum	879		381		400		400		600	
	Minimum	-		-		-		-		-	
Adviesdiensten op fiscaal terrein	Gemiddelde	19	2	14	2	28	4	49	7	49	6
	Maximum	168		130		232		231		242	
	Minimum	-		-		-		-		-	
Andere niet-controlediensten	Gemiddelde	27	4	39	6	44	7	49	7	120	15
	Maximum	444		374		572		368		1.155	
	Minimum	-		-		-		-		-	
Totaal		751	100	697	100	661	100	667	100	808	100